

Przedmowa

*jak wybrnąć
wybrać
wyczerpać do dna
jak wodzie udowodnić nurt¹*
Kazimierz Koszutski

Pytanie o to, „jak wodzie udowodnić nurt”, które stawia podmiot liryczny wiersza wrocławskiego poety Kazimierza Koszutskiego (1922-1996) pt. *Trzeci brzeg* zachęca do głębszej refleksji, może nawet wprawić czytelnika w zdumienie. Czy można podać w wątpliwość istnienie nurtu wody?

Diagnoza ujawniająca brak literaturoznawczej monografii poświęconej motywowi rzeki Odry w polskiej i niemieckiej literaturze zastanawia i budzi pytania. Jedno z nich mogłoby – parafrazując poetyckie wersy Koszutskiego, przywołane jako motto przedmowy – brzmieć następująco: jak udowodnić Odrze nurt i dopływy lub, formułując to inaczej, jak udowodnić istnienie literackiego dorzecza Odry? Od samego początku pracy nad rozprawą towarzyszyło mi przekonanie o konieczności kompleksowego rozpoznania badawczego nurtu Odry, zdaję sobie jednak sprawę, że podjętego przeze mnie tematu nie da się „wyczerpać do dna”. Dlaczego uznałam i uważam ten temat za wart naukowego namysłu literaturoznawczego i poświęcenia mu wielu lat pracy naukowej? Widzę konieczność wielopłaszczyznowego podejścia do tej kwestii i czynię to w prezentowanej monografii, uważam bowiem, że Odra jest istotnym motywem literatury polskiej i niemieckiej, ogniskującym polsko-niemieckie, zbiorowe i jednostkowe konteksty i doświadczenia, i że ma szczególne znaczenie dla kultury i historii literatury obu krajów. W literaturze Odra pojawia się najczęściej albo jako toponim w tytułach (utworów, antologii, periodyków), albo jako motyw literatury fikcjonalnej i niefikcjonalnej. Te dwa sposoby przedstawiania Odry tylko

¹ K. Koszutski, *Trzeci brzeg*, w: tenże, *Dorzecza dosłowności*, Wrocław 1965, s. 17.

z pozoru nie wymagają rozróżnienia. Można bowiem zauważyć, że nie zawsze – jakkolwiek paradoksalnie to brzmi – w utworze, w którego tytule figuruje toponim Odry, rzeka ta występuje jako motyw. Podjęcie tego tematu badawczego i opracowanie go w zaproponowany w monografii sposób pozwoli udokumentować trwałą obecność tego motywu w analizowanych tekstach. Odsłoni też historię stosunków polsko-niemieckich w tym „odrzańskim nurcie”, umożliwiając wskazanie ich miejsca w dziejach literatury (i kultury) dwóch sąsiadujących narodów. Analiza różnorodnych i wielowarstwowych narracji o doświadczeniach związanych z Odrą przyczyni się do wskazania na rozwijającą się sukcesywnie tradycję piśmienniczą w historii literatury i skieruje uwagę na bogactwo literackie i kulturotwórczy potencjał rzeki.

Podczas pobytów badawczych, staży, wyjazdów stypendialnych i wykładów wygłaszanych w Polsce i w Niemczech moi rozmówcy i słuchacze dzielili się zwykle pierwszym skojarzeniem, jakie wywoływało w nich słowo Odra, najczęściej odnoszące się do granicy na Odrze. Pytania, które pojawiały się w dyskusji, np.: *Czy jest w ogóle jakaś literatura o Odrze? A czy Odra w ogóle występuje w literaturze? Kto pisał o Odrze?* utwierdziły mnie w zamiarze zajęcia się tym tematem. Obszerny materiał badawczy, zebrany w ostatnich latach, jego weryfikacja, analiza, zapoznanie się z literaturą przedmiotu uświadomiło mi konieczność usystematyzowania związków łączących literaturę i Odrę.

Uzasadnieniem podjęcia w rozprawie tego tematu jest zatem potrzeba podkreślenia roli i znaczenia rzeki w literaturze. Z kolei – co istotne – rola Odry w procesie historyczno-literackim wynika ze znaczenia rzek w ogóle, o czym piszą badacze innych dyscyplin. Na liczne aspekty – w tym przestrzenno-krajobrazowe i społeczno-gospodarcze – związane z funkcją i rolą rzek wskazał m.in. Gerard Labuda w artykule *Rzeki w dziejach narodów (ze szczególnym uwzględnieniem narodu polskiego)*. Píše on m.in., iż: „[k]ulturotwórcza rola wód: mórz i rzek, w życiu narodów znajduje pełne potwierdzenie w całokształcie ich dziejów”². Omawiając zagadnienie żywiołów, historyk sięga do dorobku starożytnego myśliciela Pliniusza i konstatuje:

² G. Labuda, *Rzeki w dziejach narodów (ze szczególnym uwzględnieniem narodu polskiego)*, w: J. Kułtuniak (red.), *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*, t. 1, Katowice 1992, s. 36.

Istotnie, należy przyznać, iż ogień, tj. ciepło, i powietrze są żywiołami, bez których trudno by sobie wyobrazić życie na Ziemi. Są one jednak tylko żywiołami towarzyszącymi dwu następnym, wodzie i ziemi [...]. Gdybyśmy jednak mieli rozstrzygnąć alternatywę, który z tych dwu składników wszechświata jest ważniejszy dla utrzymania życia, to z pewnością pierwsze miejsce trzeba by przyznać wodzie³.

W literaturze polskiej i niemieckiej utrwalone są doświadczenia autorów związanych z Odrą, zebrane na różnych jej odcinkach, w różnych regionach, na różnych brzegach, aż do ujścia. Po dziś dzień polscy i niemieccy twórcy po obu stronach Odry dokumentują twórczy związek z rzeką, doświadczając jej w różnych kontekstach, opiewając ją, personifikując, nadając jej symboliczne sensy.

Pisarz Paul Keller określa ją mianem *wieśniaczki*. Co ciekawe – takie wyobrażenie rzeki uwiecznione zostało także w dziełach sztuki; przykładem jednego z nich jest pomnik⁴ personifikujący Odrę [fot. 1] autorstwa Rudolfa Schweinitza, który zobaczyć można przy Großfürstenplatz, spacerując po berlińskim parku Tiergarten. Wizja Odry emanująca z tej artystycznej realizacji koresponduje z popularnym w literaturze portretowaniem jej jako chłopki. Odra jawi się tu jako silna kobieta czuwająca nad terenami nadbrzeżnymi, tak jak matka czuwająca nad dziećmi.

Poeta Robert Gawłowski widzi w niej *rzekę pamięci*, a pisarka Annette Krone nazywa Odrę *dziewczecą staruszką*. Rzeka jest zatem przestrzenią wyzwalającą twórczy potencjał i oddziałującą na wyobraźnię wielu pisarzy, zostawiając ślad w ich artystycznych biografiach. Można stwierdzić, że Odra przepływa przez dorzecze narracyjne literatury fikcjonalnej i niefikcjonalnej, znajdując stałe miejsce w historii literatury i kultury Polski i Niemiec. O tym wszystkim traktuje ta monografia: o literackim dorzeczu Odry, o meandrach wyobraźni, o jednostkowych i zbiorowych doświadczeniach związanych z rzeką, zapisanych przez Polaków i Niemców na kartach literatury. Warto zatem wsłuchać się w narracje dochodzące z jednego i z drugiego brzegu Odry, z różnych regionów i z różnych czasów, przez które przepływa rzeka.

³ Tamże, s. 16.

⁴ Pomnik, datowany na lata 1864-1874, usytuowany jest przy Großfürstenplatz w Tiergarten w Berlinie. Monument jest częścią zespołu, do którego należą także pomniki personifikujące Wisłę (autorstwa Augusta Wittiga), Ren (autorstwa Rudolfa Schweinitza) i Łabę (autorstwa Alexandra Calandrelliego). Zob. *Berliner Bezirkslexikon, Mitte*, https://berlingeschichte.de/lexikon/mitte/v/vier_deutsche_stroeme.htm (dostęp: 5.04.2021).

Fot. 1. Pomnik rzeki Odry autorstwa Rudolfa Schweinitza. Fot. Marta Bąkiewicz (2017)

*

Monografia składa się z dwóch części. W części zatytułowanej *Wstępne „zanurzenie”* prezentuję – w pierwszym rozdziale – cel i przedmiot badań oraz dokonuję charakterystyki źródeł składających się na wyselekcjonowany korpus tekstowy, przedstawiając jego zawartość i uzasadniając kryterium wyboru tekstów. W rozdziale drugim omawiam koncepcję badawczą rozprawy, wyjaśniając istotne pojęcie figurujące w jej tytule, tj. *literackie dorzecze*. Odnoszę się w nim do ujęcia dorzecza (Odry) w perspektywie geograficznej i poetyckiej, a także szkicuję ramę teoretyczno-metodologiczną rozprawy. W trzecim rozdziale koncentruję uwagę na toponimie Odry w polskim i niemieckim krajobrazie literackim, a w rozdziale czwartym przedstawiam dotychczasowy stan polskich i niemieckich badań literaturoznawczych poświęconych rzece. Druga część monografii, zatytułowana *Odra i jej literackie dopływy*, składa się z pięciu głównych rozdziałów nazwanych dopływami, które ilustrują różne przedstawienia Odry jako tematu. Przyglądam się tu różnym aspektom związków literatury i rzeki, a także różnym przejawom doświadczania przestrzeni rzecznej i ich tematycznym realizacjom. W zakończeniu

monografii prezentuję wnioski końcowe, szkicując także dalsze możliwe kierunki badań literaturoznawczych nad tematem odrzańskim, przy czym raz jeszcze uwydatniam w rozważaniach zamykających rozprawę potencjał Odry dla literaturoznawstwa. Integralną częścią monografii jest aneks prezentujący zapis przeprowadzonych przeze mnie – także niepublikowanych dotąd – wywiadów z pisarzami, badaczami, publicystami i reżyserem filmowym.

* *

W niniejszej pracy wprowadziłam następujące zasady edytorskie:

- w przypadku utworów, które powstały w języku niemieckim i zostały przetłumaczone na język polski, podaję najpierw tytuł przekładu, a w nawiasie kwadratowym kursywą tytuł oryginału i datę jego wydania. W przypisach i w bibliografii widnieje dodatkowo imię i nazwisko tłumacza;
- w przypadku utworów, które powstały w języku niemieckim, ale nie zostały wydane w języku polskim, w nawiasach kwadratowych prostą czcionką podałam tłumaczenia tytułów;
- przekłady cytatów pochodzących z utworów nieprzełożonych na język polski są mojego autorstwa;
- wywiady z twórcami z Niemiec zamieszczone zostały w aneksie w oryginalnej wersji językowej. Do wywiadów odnoszę się w toku narracji, przytaczając wówczas cytaty z nich we własnym przekładzie.